

др Слободан Селинић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије
Београд

Историјски садржаји у зборницима радова „Српска теологија у 20. веку 1–7“

Сажетак: У раду је извршена анализа историјских садржаја у првих седам свезака зборника „Српска теологија у двадесетом веку“. Утврђено је да су аутори највише простора посветили изучавању прошлости Богословског факултета у Београду (идеје и чин оснивања Факултета, однос власти и Факултета у различитим временима, положај у друштву, студенти и студентска удружења, међународна сарадња, рад хора, библиотеке итд.), истакнутим личностима из црквене историје, наставницима и наставним предметима. Вредни историјски садржаји могу се пронаћи и у радовима о другим верским институцијама и установама српског народа, руској емиграцији и цркви у Краљевини Југославији, религиозности српског народа, страдањима и губицима Српске цркве кроз историју, односу Српске цркве према другим народима и верама итд.

Прошао је један век од када је Богословски факултет* по закону о Универзитету постао саставни део Београдског универзитета (1905. године) и девет деценија од како је та законска одредба заживела у стварности (1920. године). У контексту дво-вековног постојања савремене српске државе, Богословски факултет се може сврстати у институције са дужом традицијом. За то време факултет је претрпео доста промена, одшколовао бројне генерације студената, имао па губио државну подршку, кретао се између научне установе и верске школе, кроз њега је прошао велики број теолога и педагога неретко школованих и у иностранству. Све ове и многе друге теме чине мозаик радова у досадашњим свескама зборника „Српска теологија у двадесетом веку“.

У већој или мањој мери, историјски садржаји су заступљени у скоро свим радовима у досадашњих седам зборника „Српска теологија у 20. веку“. Велику пажњу истраживача привлачила је историја самог Богословског факултета у Београду, посебно неколико сегмената из живота ове научне установе: идеје о оснивању и сам чин оснивања факултета; живот и рад факултета током 20. века; однос власти и факултета итд. Слободно можемо рећи да је у ових седам свезака зборника исписана права мала историја Богословског факултета. Из више радова сазна-

* Излагање на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 28. маја 2010. у склопу пројекта бр. 149037А („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и животне средине Републике Србије.

јемо када су се јавиле идеје о оснивању факултета, како је изгледао пут од идеје до реализације тог пројекта, имамо пред собом историјат наставе и предмета, биографије и научни живот већег броја наставника и професора, можемо да сагледамо друштвени значај факултета и однос власти према њему итд. О значају проучавања историје Богословског факултета довољно сведочи то што је српско друштво у 20. веку више пута давало одговор на питање да ли Богословски факултет уопште треба да постоји, да ли треба да буде државна установа и да ли му треба признати научни карактер.

Радови Богољуба Шијаковића, Владана Перишића, Драгана Новаковића, Предрага Пузовића, Милића Ф. Петровића, Драгомира Бондића, Александра Раковића, Љубодрага Поповића, Биљане Мандић, Момира Гаталовића осветљавају низ појава и догађаја из живота Богословског факултета и СПЦ-а. Највише пажње посвећено је идеји о оснивању Богословског факултета у „тадањем економски сиромашном и научно скромном српском друштву“ и самом оснивању факултета, затим међуратној историји и односу власти и факултета. Расправљано је о разлозима за и против стварања Теолошког факултета који су навођени у расправама вођеним почетком 20. века у Скупштини, црквеној, партијској и дневној штампи. Владан Перишић је подсетио да су у њима заступана опречна становишта – од оних да је као и већини напредних народа Европе, и Србима такав факултет потребан, до оних по којима је Богословски факултет „заостали реликт прошлости“. Видимо да су се у овим дебатама окушавали и Иван Ђаја, Лазар Марковић, Владимир Ћоровић и друге научне и интелектуалне величине тадашњег српског друштва. О расправама које је увођење Богословског факултета на Београдски универзитет изазвало средином 1919. године на страницама листа „Демократија“ и у Привременом народном представништву Краљевине СХС писао је Александар Раковић, док је Љубодраг Поповић описао пут који је идеја о оснивању Богословског факултета прешла од тренутка када је српска елита 19. века први пут почела да размишља о њој, преко првог помињања теолошких наука као саставног дела Универзитета, првог документа у коме је Богословски факултет био уведен у високошколску наставу (1863), обнове ових идеја осамдесетих година 19. века, све до и формалног увођења Богословског факултета у састав Универзитета по Закону из 1905. године. Раковић је изнео и разлоге за пролонгирање оснивања високе теолошке школе у Београду (политичке борбе, ратови, однос државног и црквеног врха, промена династија итд.). Шта можемо рећи о дводеценијском искуству факултета са међуратним периодом када је за свега две деценије рада факултет променио чак шест локација (Милић Ф. Петровић)? Из радова Предрага Пузовића можемо извући једну историјску вертикалу живота факултета током целе прве половине 20. века. Видимо да је у двадесете године факултет закорачио са око стотинак студената, а крај тридесетих дочекао са око 350, да је међу студентима највише било Срба, да је средином двадесетих било 15 сталних наставника, да је јануара 1926. покренут научно-богословски часопис *Богословље* захваљујући прилогу патријарха Димитрија, да се на екскурзије ишло у манастире Горњак, Манастију, Раваницу, Љубостињу, Жичу, да су факултет и студенте помагали наградама и стипендијама Краљ, разни фондови, Свети архијерејски синод итд. У каквим је условима факултет радио током првих година после Другог светског рата? Из ре-

дова које поново потписује професор Предраг Пузовић видимо да се радило у условима недостатка наставника и уџбеника, недовољног простора и материјалних проблема, да је факултет у зимском семестру 1947. уписало 147 студената, али је семестар оверило њих 110 (дакле, после оба светска рата Факултет је започињао рад са око стотинак студената), да је постојала Народна студентска омладина, да је пролазност на испитима била задовољавајућа, да је факултет одржавао везе са факултетима у Софији и Берну, да је 1948. имао три катедре са 24 предмета, а на крају школске 1950/51. четири редовна и једног ванредног професора, пет доцената, шест асистената и двојицу хонорарних наставника. У овој вертикали коју чини 20. век једно од највећих богатстава Факултета је библиотечки фонд који је настао и увећаван је средствима из државног буџета, куповином књига, легатима (највећи послератни допринос увећању књижног фонда), поклонима (само је први декан протојереј др Стеван Димитријевић донео 1923. године из Москве око десет хиљада књига), претплатом на часописе и разменом часописа (Саша Пајковић, Предраг Пузовић). Године 1924/25 главна факултетска библиотека имала је 6.855 књига, а до краја тридесетих општа факултетска библиотека са 12 семинарских библиотека имала је 14.023 књиге и око 33.000 свезака. Библиотека данас броји око сто хиљада књига, а део опште библиотеке је претворен у читаоницу у којој се налази око седам хиљада најчешће коришћених наслова. Током међуратног периода факултет је успоставио и међународну сарадњу (рад Милића Ф. Петровића): српски студенти су се школовали у иностранству што је започето још 1918. школовањем у Лондону оних који су избегли из земље; професори су учествовали на стручним скуповима ван земље и предавали на страним универзитетима; одржаване су стручне екскурзије професора и студената. Важан део историје међуратног факултета и један од видова којима је факултетски живот најлакше прекорачивао оквире факултетских просторија и постајао део живота целог друштва био је хор студената Богословског факултета основано 1931. године (истраживање Биљане Мандић). Хор је 1934/35 имао 65 чланова, редовно је певао у Саборној цркви, наступао на освећењу капеле женске гимназије, освећењу цркве Светог Саве, на парастосима, славама, академијама, освећењу и отварању Панчевачког моста и у многим другим приликама. Хор је наступао и ван Београда (Нови Сад, Вис, Загреб, Србобран, Чуруг). Чланови хора су обилазили Свету Гору, дочекивали су студенте Православног богословског факултета из Софије и узвратили им посету 1940. и одржали концерте у Софији, Пловдиву и другим местима Бугарске. Једна од прекретница у историји факултета свакако је била 1952. година и одвајање факултета од Универзитета, па је и ова тема, као и судбина факултета у наредним деценијама, очекивано добила научну анализу у досадашњим зборницима. Драгомир Бонцић је објашњење за издвајање факултета из састава Универзитета нашао у доктрини владајуће КПЈ која је у религији видела приватну ствар сваког појединца и одузимала јој право да утиче на формирање политичких, друштвених и економских односа. Истовремено, описао је настојања факултета и Светог архијерејског синода да се одупру политици власти и сачувају факултет као научну установу. Бонцићев рад садржи и податке о материјалној штети коју је факултет претрпео у рату, подвргавању његових наставника провери Суда части који је испитивао њихово држање у рату, кадровским и материјалним тешкоћама

са којима је факултет живео после рата, условима рада студената, као и о надзору послератних власти над професорима. Истом периоду постојања факултета посвећен је и рад проф. др Предрага Пузовића у коме аутор доноси хронологију догађаја који су водили ка одлуци о укидању Богословског факултета као државне установе, приказује напоре факултетског руководства да спречи такву одлуку и описује ток ликвидационог поступка и процеса преузимања факултета од стране Српске православне цркве. Посебна тема из историје Богословског факултета су међуфакултетски екуменски симпозијуми о којима пише Предраг Пузовић. Од 1974. до 1990. у Југославији је одржано девет симпозијума чији су организатори били наизменично Римокатолички богословски факултет из Љубљане/Марибора, Римокатолички богословски факултет из Загреба и Православни богословски факултет Српске православне цркве из Београда. Истраживачку пажњу аутора привлачиле су припреме и ток симпозијума, теме, учесници и њихова предавања, закључци итд. Последњим годинама историје факултета у 20. веку посвећен је и рад професора др Драгомира Санда који је пажњу усмерио на просвету Српске цркве на просторима Србије и Републике Српске. Описујући бројне промене у овој области црквеног живота (стварање нових институција, промене у црквеном школству, нови план и програм Богословског факултета који је враћен у састав Универзитета, отварање нових богословија, увођење верске наставе у основне и средње школе, отварање Академије за црквену уметност и конзервацију у Београду итд.), професор Сандо је највише простора посветио Катехитско-богословском институту Богословског факултета.

У оквиру приче о историјату факултета издваја се једна посебна тема која је обрађена у великом броју радова. Реч је о професорима факултета. Истраживачи који су се посветили овој теми дали су немерљив допринос историјској науци, јер су пред нама не само основни подаци из живота професора факултета, већ видимо ток њиховог школовања, који су животни или друштвени услови утицали на њихове научне погледе, којим су се научним дисциплинама бавили, можемо да сазнамо о њиховим најважнијим научним радовима, да сагледамо њихов допринос науци итд. Радови о наставницима Богословског факултета нису само допринос историји српске теологије или Богословског факултета, већ и српске науке уопште. Владан Таталовић је професорима факултета посветио три рада. Истраживао је живот и научни рад Емилијана Чарнића, Димитрија Стефановића и Илариона Зеремског, професора Новог Завета. Владимир Вукашиновић и Ненад С. Милошевић пишу о професору Лазару Мирковићу, Предраг Пузовић о Душану Кашићу и проти Стевану М. Димитријевићу, Србољуб Убипариповић о професору протођакону Прибиславу Симићу који је предавао литургику са хришћанском археологијом и црквеном уметношћу, Зоран Ранковић о предавачима црквенословенског језика на Богословском факултету до Другог светског рата, Ксенија Кончаревић о професорима руског језика Радовану Кошутићу и Димитрију Ђуровићу, Богдан Лубардић о професору на катедри за морално богословље Атанасију М. Поповићу, Родољуб Кубат о професору на катедри за Свето Писмо Старог Савета Душану Глумцу, Драгомир Бонџић о професору педагогике и методике религијске наставе Радмилу Вучићу, Илија Томић о Милошу Ердeљану који је предавао Свето Писмо Новог завета са са библијском историјом и археологијом, старојеврејски језик и црквено појање. Реч

је о педагозима и научницима који су оставили великог трага у историји Богословског факултета (Мирковић је био декан у седам мандата, а продекан у пет мандата; Чарнићева универзитетска каријера трајала је три деценије – 1947. је постављен за асистента, 1954. постао доцент, 1959. ванредни професор, а 1973. редовни професор, пензионисан је 1977. године, али је радио све до 1980. године, а 1965. је изабран за декана Факултета; декан је био и Душан Глумац – изабран 1948, који је на Богословском факултету радио око три деценије и прешао пут од асистента до редовног професора и своју приватну библиотеку завештао Богословском факултету; три деценије је на Богословском факултету предавао и Душан Кашић; Ђорђић је скоро четири деценије био универзитетски наставник). Ови наставници су дали немерљив допринос науци (Стефановић је свој научни рад посветио библијској науци и остао познат по преводима новозаветских текстова, па и целог Новог Завета чији се превод појавио 1934; Чарнић је био „неуморни трудбеник на несагледивом пољу библистике“; Ђорђић је оставио великог трага у развоју науке у Србији уопште, јер је био иницијатор оснивања Семинара за славистику у Новом Саду 1956; Лазар Мирковић је био познати литургичар, а изучавао је и историју уметности, хришћанску археологију и црквену књижевност, Кошутић је био познати русиста и у светским размерама; Глумац је познавао једанаест језика; Кашић је објавио 214 радова међу којима и 19 књига). Студенти факултета су имали срећу да слушају предавања људи који су стицали знања, титуле доктора наука или се специјализовали еминентним високошколским установама широм Европе (Чарнић се усавршавао у Берну и Атини где је и докторирао; Иларион Зеремски је студирао правне науке у Пешти, а 1890. завршио Московску духовну академију; Ђорђић је дипломирао и докторирао у Пољској; професор Симић је научно знање допуњавао и усавршавао школовањем у Берну и Минхену; Кошутић је био ђак Бечког универзитета, а знања је стицао и у Прагу, Кракову, Лавову, Варшави, Петрограду, постао почасни доктор Универзитета у Кракову, дописни члан Академије наука СССР-а и члан Словенског института у Прагу; Вучић је знања стицао у Прагу, Лајпцигу и Хамбургу; Атанасије Поповић је докторирао у Румунији и више пута боравио у Западној Европи на студијским путовањима; Душан Глумац је докторирао у Лајпцигу; Ђуровић је словенску филологију студирао у Москви, Прагу, Лајпцигу и Петрограду). За историчара су корисне и анализе утицаја средине, породице, школовања, других личности итд. на формирање учења или погледа ових професора. Тако је, професор Ненад С. Милошевић, доводећи у везу услове у којима се школовао и у којима је Лазар Мирковић живео, закључио да је школовање у области Карловачке митрополије пре Првог светског рата учинило да се у Мирковићу формира „онај лик богослова и литургичара који ће као неприкосновени учитељ генерација и генерација богослова у нашој помесној Цркви оставити неизбрисив печат, како на наставни програм предмета литургике у нашим богословским школама, тако и у поимању и доживљају богослужења код наших свештенослужитеља до наших дана“. Истовремено, истраживања су раду ових професора дала и шири друштвени контекст, па су неретко њихове судбине уткане у превирања у друштву и држави којима је 20. век у српској историји обиловао: прота Стеван Димитријевић је велики део живота посветио помагању Србима у Старој Србији и током Првог светског рата био је три године интерниран у Бугарској, Атанасије Поповић је уклоњен

одлуком министра Јонића због одбијања сарадње са Недићевом владом, а Радмило Вучић је на Богословски факултет дошао 1952. пошто је у државном школском систему имао проблема због испољавања верских осећања. Кроз животне приче професора факултета преламали су се и односи унутар факултета, међу професорима, између факултетских тела и црквених власти итд. (пример сукоба професора Глумца и Вучића који је био један од наставника без богословског образовања, појава супротстављених група професора итд.).

Следећа целина која представља део историјата факултета, али такође и област за себе, јер су јој истраживачи посветили доста пажње, јесте историјат наставе на факултету. У досадашњих седам зборника пронашли смо више радова у којима су анализирани наставни планови и предмети. Са једне стране, видљива је општа прича, тј. наставни планови, којима је рад посветио доцент др Драгомир Сандо пишући о наставним плановима на факултету од почетка рада факултета 1920. године. Овим плановима одређивано је који ће се предмети учити, којим редоследом по семестрима, колико ће часова недељно бити посвећено вежбама и предавањима и која ће се литература и који уџбеници користити. Аутор је дао хронологију свих наставних планова, од првог донетог 11. новембра 1921. године до последњег од 11. октобра 2006. године. Друго, истраживања су била усмерена и ка историјату појединих предмета. Проф. др Богољуб Шијаковић нас упознаје са предавачима философије која је као наставни предмет била заступљена на Богословском факултету од 1920. године, почев од Миливоја Јовановића, лајпцишког доктора философије. Истраживање овог питања навело је професора Шијаковића на закључак да су се многи професори теолошких дисциплина бавили и философским темама или су имали склоност ка философској проблематици. Још већу пажњу аутора привукла је настава језика – црквенословенског и руског. Указујући на важност црквенословенског језика, не само као богослужбеног језика, већ имајући у виду и његов културно-просветни значај, Наташа Вуловић, Ружица Бајић и Зоран Ранковић обрадили су наставу овог језика на простору насељеном Србима од 18. века до данас. Стављајући почетке наставе црквенословенског језика у прве деценије 18. века (прва руско-словенска основна школа отворена је у Сремским Карловцима 1726), Наташа Вуловић и Ружица Бајић су изнеле резултате истраживања наставе црквенословенског језика у основним школама, средњим школама, богословијама и високошколским установама. Дара Дамљановић и Ксенија Кончаревић потписују рад о настави руског језика у духовним школама СПЦ-а. Описали су статус руског језика у наставним плановима и програмима српских духовних школа, анализирали уџбенике и приручнике и дали преглед наставника који су предавали овај предмет. Драган Каран пише о пастирском богословљу и то не само као предмету на Богословском факултету, већ прати изучавање овог предмета и на богословијама.

Издвојићемо још једну групу радова у којима се такође могу пронаћи историјски садржаји, мада се ради о радовима који нису примарно историографски. Реч је о истраживањим знаменитих личности из историје Српске цркве. Мада су оне осветљаване углавном из теолошког угла, аутори су по правилу у својим радовима давали и бар по неки историјски податак који додатно употпуњује слику о њима. Највећи број истраживања био је посвећен Владики Николају и Јустину

Поповићу. Живот и рад владике Николаја разматран је у радовима Урса фон Аркса, епископа Иринеја Добровића, Радована Биговића и Жан Клод Ларшета. Из њихових радова сазнајемо о животном путу владике Николаја, значајним догађајима његовог времена који су утицали на њега, књижевном опусу, везама са старокатоличком црквом, студијама у Берну, преписци са Едуардом Херцогом, о његовим америчким мисијама (1919, 1921 и 1927. године), схватању закона исказаном у делу *Номологија* итд. И Јустин Поповић је изучаван из више углова. Мр Богдан Лубардић говори о утицају руске религијске философије на његово духовно и теолошко-философско дело. Лубардићева разматрања воде ка оцени да је утицај руске духовности био значајан за формирање „мисленог идентитета“ оца Јустина и да је његова мисао била одређена руском духовном културом. Посебно је користан списак руских философа поменутих, цитираних и изучаваних у делима архимандрита Јустина Поповића који нам је оставио аутор овог рада. О Јустину Поповићу пишу и Ненад С. Милошевић (о доприносу унапређењу литургијске свести код Срба) и Александар Ђаковац (догматика Јустина Поповића и савремено српско православно богословље), Владан Перишић, Владан Таталовић и Владимир Вукашиновић. Теолошкој мисли епископа др Атанасија Јефтића Богдан Лубардић је посветио два рада који су заједно обима једне монографије. И Владислав Пузовић је истраживао живот и научни рад српских теолога и педагога, па је читаоцима изнео биографије и библиографије протојереја Григорија Н. Константиновића и др Саве Ђукановића. Ненад С. Милошевић осветлио је мање познату страну рада епископа Саве Вуковића, ону у којој се епископ исказао као литургичар. Од око 180 радова које је објавио од 1961. до 2001. само њих 11 се може убројати у област литургике. И Недељко Гргуревећ је проучаван као литургичар. Србољуб Убипариповић је уз његову биографију приложио и библиографију и изучавао његов литургичко-богословски допринос анализом два најважнија дела: *Увод у православно литургику* и *Евхаристија као жртва - Литургијско бојословље*. Доц др Родољуб Кубат је посветио рад епископу Тихону (Тихомиру Радовановићу). Историјски садржаји у овом раду говоре о школовању, породичном животу, државној служби (био је учитељ и доцент) итд. Завршио је Богословски факултет у Атини 1921. и на истом факултету докторирао 1922. На Богословском факултету у Београду предавао је на катедри Светог писма Старог завета. Србољуб Убипариповић пише о Кипријану Керну и његовом доприносу српској теологији. Он је 1918. емигрирао из Русије у Краљевину СХС, у Београду је 1923. завршио права, а Богословски факултет 1925. Потом је постао монах, био на дужности управитеља Руске православне мисије у Јерусалиму и био професор на Светосергијевском Богословском Институту у Паризу. Са друге стране, Јеврем Илић је студије завршио у иностранству (завршио је црквено-историјски одсек Кијевске духовне академије), а потом знања преносио српским ђацима предајући црквену историју и руски језик на Учитељској школи у Београду. Сматрамо да ће историчарима посебно бити користан рад Богдана Лубардића о српској религијској философији у 20. веку у коме је аутор дао биографије и најзначајнија дела 41 личности које су се бавиле овом темом. Тако је на једном месту сакупио, слободно можемо рећи, 41 енциклопедијску одредницу, у којима ће истраживачи убудуће моћи да пронађу најважније податке из живота и научног рада ових личности. Од истраживања

знаменитих личности српске теологије и цркве издвајамо и радове Димитрија М. Калезића и Богдана Лубардића о Владану Максимовићу, у којима историчар може пронаћи многе корисне податке из живота и научног рада доцента и професора Карловачке богословије и декана Православног богословског факултета у Загребу, као и рад Богољуба Шијаковића о наставнику Богословско-учитељске школе на Цетињу Лази Поповићу.

У следећем корпусу радова проналазимо као историјске садржаје податке о Српској православној цркви, религиозности народа и односу према другим верама и народима. Реч је о радовима др Мирослава Перишића, др Момчила Исића, др Драгомира Бонцића и др Милана Кољанина. Општи закључак је да религијска осећања у Србији и материјално стање цркве по правилу нису била на нивоу друштвеног значаја који је имала Српска црква. Читајући ове радове стичемо слику цркве чије је свештенство веома страдало у Првом светском рату, слику парохија без довољно цркава и свештеника, видимо да је 1924. у Србији било 859 цркава и 998 парохија, дакле део парохија није имао цркву итд. Религиозност која ни пре Другог светског рата није била висока, претрпела је после рата додатни ударац антирелигијском кампањом КПЈ која је била део политике у времену преузимања власти и изградње новог система. Та кампања је вршена преко партијских органа, државног апарата, школског система и масовних организација. Извршено је потискивање и укидање верске наставе, ревизија уџбеника и избацивање трагова религије из њих. Међутим, показало се да, мада није била високо изражена у народу, религиозност јесте била витална, па су упркос свему, у школама и на факултетима остале религиозне појаве које су се огледале у похађању верске наставе у црквама, одлажењу у цркву, слављењу и одласку на славе, ношењу крстића и других верских обележја итд. Однос Српске православне цркве према Јеврејима био је предмет истраживања Милана Кољанина. Посебна пажња је посвећена односу свештеника и великодостојника према политичком антисемитизму, прогонима Јевреја и тоталитарним идеологијама, али и реакцијама јеврејске заједнице на ставове Српске цркве.

У посебну целину бисмо издвојили радове посвећене другим верским институцијама осим Богословског факултета у Београду: Источно-православном богословском факултету у Загребу, Карловачкој митрополији и Богословији Светог Саве у Сремским Карловцима. Радмила Радић и Александар Раковић, који су објавили резултате својих истраживања о овим институцијама, дали су тако не само допринос историји ових институција, већ и спознавању друштвених и политичких прилика у југословенској држави током међуратних година. Александар Раковић пише о Источно-православном богословском факултету у Загребу и покушајима Карловачке богословије за стицање високошколског статуса. Осим што је објаснио околности под којима је Источно-православни богословски факултет основан краљевским указом 27. августа 1920. и то у контексту различитих погледа државног врха и партијских елита, пре свега Демократске странке, и Карловачке митрополије на оснивање факултета, пажњу је посветио и проблемима које је факултет имао у свом раду, попут нерешеног питања смештаја и финансирања, утицају унутарпартијских сукоба у ДС-у на рад факултета, писао је о професорима и студентима, а највише простора посветио је декану Владану Максимовићу чији извештаји

и чине окосницу рада. Факултет је укинут 1924. године. На примеру рада Богословије Светог Саве у Сремским Карловцима Радмила Радић је настојала да пронађе узроке слабог рада богословија између два светска рата. Ова Богословија је основана у Београду 1936, име Светог Саве понела је 1900, а у Карловце је премештена 1920. Године 1922. имала је 133, а пет година касније 194 ученика. Радмила Радић је указала на различит приступ Синода СПЦ-а и Министарства вера Краљевине Југославије раду богословија и у бројним чињеницама нашла узроке слабог рада богословије: смештајни услови били су неадекватни броју ученика, економија је вођена немарно и нерационално, хигијенске и здравствене прилике биле су лоше („свуда је било пуно ђубрета, сандука и других непотребних ствари“), исхрана ученика била је слаба, међуљудски односи наставника и ученика били су нарушени (сукоб ректора Паренте и Јустина Поповића, подељеност ученика у два тора), преобиман наставни план итд.

Последња целина коју бисмо навели је положај око 30.000 руских емиграната у Југославији и судбина Руске заграничне православне цркве у рату у Србији. То је тема којој су посвећени радови Алексеја Тимофејева, Ксеније Кончаревић и Мирослава Јовановића. Изучавање ове теме је тим значајније што се ради о специфичном случају у коме се на територији под јурисдикцијом СПЦ-а нашла друга православна организација. Међутим, сазнања до којих су аутори дошли говоре о добром положају емиграната и Руске цркве у српском међуратном друштву проистеклом из лојалности емиграната према држави и свестране подршке српске елите емигрантској групи. Тимофејев је истакао сву сложеност положаја емиграције и цркве у данима рата, пре свега у светлу немачког напада на Југославију када су исказали лојалност својој „другој“ домовини и немачког напада на СССР који је код многих од њих пробудио наде у повратак у Москву, јер је део верника и клирика у немачком нападу на СССР видео „почетак дуго очекиваног ослободилачког похода на Москву“. За изразит пример радикализма у том погледу Тимофејев је узео групу верника око Ексакустодиана Ивановича Махараблидзе. После комуниста на власт у Југославији: део емиграната је напустио земљу, а део остао, док су одлуком Синода СПЦ-а Епархијски савет и старешине Руске цркве примљени новембра 1944. под заштиту Српске цркве. Издвајамо и високи научни домет истраживања Ксеније Кончаревић о утицају руских монаха и монахиња међу емигрантима на српску манастирску духовност (неговање црквене културе и уметности, мисионарски рад у народу, обнова манастирских храмова, здања и економија, подстицање развоја монашког кадра, обнављање институције женског монаштва итд.).

На крају, када из угла историчара погледамо богат садржај досадашњих зборника „Српска теологија у 20. веку“ чини нам се да је, сразмерно значају теме, мања пажња посвећена страдању Српске цркве и самог Богословског факултета, његових наставника и студената током овог, за српски народ веома тешког века. Довољно је подсетити на убијања свештеника, уништавање верских објеката, геноцид над верницима, одвођење патријарха у логор, расцепканост црквене територије у више окупационих система итд. у два светска рата. Ипак, подаци Момчила Исића о мучењу и убијању свештенства у Првом светском рату, Љубинке Шкодрић о притиску окупационих власти на Српску цркву у Другом светском рату и Данила

Шаренца о страдању цркве Ружице и цркве Свете Петке на Калемегдану током два светска рата бацају светло и на ово истраживачко поље.

Досадашњих седам свезака зборника „Српска теологија у 20. веку“ Богословског факултета у Београду биће незаобилазна литература будућим истраживачима историје овог факултета, Српске цркве, најзначајнијих личности и догађаја из црквене историје... Многе теме добиле су на тај начин научну оцену. У многим истраживачким пољима проширен је спектар научних сазнања. Неке од ових тема су: историјат Богословског факултета и других институција, живот и дело његових професора, живот и дело бројних теолога, настава и наставни предмети на факултету, друштвени значај факултета, однос цркве и власти, политички утицаји и притисци на цркву, религиозност народа, однос Српске цркве и других верских заједница... Посебно треба похвалити отвореност Богословског факултета ка истраживачима из других дисциплина (историја, лингвистика итд.) и других институција, који су били у прилици да своје радове представе на досадашњим скуповима „Српска теологија у 20. веку“, а потом их објаве у истоименим зборницима радова.